

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61./.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXIX/3-4

БЕОГРАД
1993.

Стана Ристић

(Институт за српски језик, Београд)

ЛЕКСИЧКИ СИСТЕМ И ЛЕКСИЧКО ЗНАЧЕЊЕ (преглед општих појмова)

У раду се дефинишу основни појмови и термини који се примењују у лексикологији у вези с лексичким системом и лексичким значењима.

Лексички систем чине све лексеме једног језика које као језичке јединице организују посебан ниво језичке реализације — *лексичко-семантички ниво*. Поред овог нивоа у језику функционишу и јединице других нивоа: фонетског (фонолошког) — фонеме, морфолошког — речи и морфеме и синтаксичког — синтагме и реченице. Јединице фонетског, морфолошког и синтаксичког нивоа чине граматичку структуру једног језика, па се традиционално узимају као предмет изучавања граматике. *Грамматика* је лингвистичка дисциплина која описује и прописује правила комбиновања јединица наведених нивоа: фонема у морфемама, морфема у речима, речи у синтагмама и реченицама, реченица међусобно у тексту. Јединице лексичког нивоа хијерархијски су исте као јединице морфолошког нивоа (ређе и као јединице синтаксичког нивоа), али су традиционално остајале изван сфере интересовања граматике и чиниле су посебну област језика — *лексику* коју изучава лингвистичка дисциплина *лексикологија*. Лексикологија изучава лексеме и њихова значења, а практичне проблеме који се тичу лексике решава *лексикографија* чији стручњаци израђују *речнике* (*лексиконе*). Речник је публикација у којој се пописује и тумачи лексички фонд једног језика или део тог фонда, што ће зависити од намене речника. Тако, постоје различити типови речника: језички и енциклопедијски; једнојезични, двојезични, вишејезични; школски, приручни, академски; етимолошки, историјски, савремени; терминолошки, фразеолошки, дијалекатски, речник синонима итд.

Основна јединица лексичког система је *лексема* у укупности својих облика и значења. По морфолошком саставу лексеме се углавном подударају са *речима* (јединице морфолошког нивоа), па се термин *реч* равноправно употребљава са термином *лексема*. Тако се за јединице типа: *трчати, певати, глава, рука, плав, весео, јутрос, сада, овде, два, први, ја, мој, овај, али, свакако* итд. може рећи и да су *речи* и да су *лексеме*. Међутим, неке лексеме су мање јединице од речи: *пре-, за-, интер-, из(а)-, анти-* и др., или веће јединице од речи: група речи, синтагма, део реченице, реченица, у случају *фразеологизама (идиома, устаљених израза)*, нпр.: *истини за вољу, послати/испратити богу на истину, погледати истини у очи, немушти језик, глава без језика, једна глава хиљаду језика* и сл.

Лексеме се уврштавају у речник као *одреднице* које су код једнојезичких описних речника структуриране на традиционално уобичајен начин. У одредници се разликују два дела: Први део је *лема* и у њој се идентификује лексичка јединица. Најважнији део леме је *одредничка реч* (заглавље) у коме се лексема наводи у свом основном (канонском) облику. Други део леме садржи граматичке информације о лексичкој јединици: припадност врсти речи, акценат, морфолошке особености, дистрибуција, етимологија, изговорне варијанте, термилошка област, домени употребе и сл. Главни део одреднице је *лексикографска дефиниција* у којој се на различите начине одређује њено лексичко значење. Дајући граматичке информације о лексеми речник, колико је то нужно, повезује лексички систем језика са његовим граматичким системом, а представљањем лексичког значења открива најсложенији део језичког система — *значење* (план садржаја) дајући граматици многа решења за системско тумачење *семантичког плана*. Тако представљање лексема у речнику допуњава граматички опис једног језика, а речник се може сматрати допуном граматике.

Основни и најсложенији задатак у приступу јединицама лексичког система — лексемама јесте одређивање њиховог *лексичког значења*. Лексичко значење чини стабилно значење лексичке јединице језика као *система*, формирано из појединачно реализованих значења јединица у употреби, у говору, одабирањем само критеријских обележја као инваријантних компонената значења. Лексичко значење је у вези са односом плана израза и плана садржаја језичког знака. Сваки *језички знак* повезан је са одређеним сегментом ванјезичке реалности (материјалне и нематеријалне), али та веза није директна ни идеална. Језички знак означава (именује) *денотате*, класу предмета и појава изванјезичке реалности, али то не чини директно, него преко *десигната*. Тако се у вези језичког знака и означеног јављају три елемента: *језички знак, десигнат и денотат*. Под

денотатом се подразумева класа предмета и појава изванјезичке реалности на коју се односи неки језички знак, а однос језичког знака и денотата назива се *денотација*. *Десигнат* је појам о класи предмета и појава, о денотату како га схватају говорници једног језика, а преко њега се језички знак повезује са денотатом. Однос језичког знака и десигната зове се *десигнација*.

Напред је истакнуто да веза језичког знака и означеног није идеална, а то значи да у језику плану израза не одговара увек и посебан план садржаја, нити се план садржаја увек исказује посебним планом израза. Тако се у језику јавља велики број речи које се везују за исти денотат (синоними), као и појава да се једна реч везује за различите денотате (полисемија). У овом погледу изузетак чине *термини*, посебан слој лексике, код којих је у већини случајева веза знака и денотата идеална, јер се један знак везује за један денотат, и то директно а не преко десигната. Неке речи у језику немају ни десигната ни денотата, него се реч као језички знак директно везује за одређени предмет или појаву у говорној ситуацији. То су *граматичке (недесигнативне) речи* (заменичке и друге упућивачке речи). Конкретни предмет и појава на које упућују наведене речи зове се *референт*, а однос знака и *референта* зове се *референција*. Референцијални однос остварује сваки језички знак у употреби, у комуникацији. На пример: у некој говорној ситуацији изречена је реченица: *Затвори онај прозор* — у којој реч *прозор* успоставља референцијални однос са конкретним ентитетом, референтом, а не са било којим из исте класе ентитета. Није увек могуће код свих лексичких јединица идентификовати елементе о којим говоримо. Неке јединице нпр. имају јасан десигнат, али немају денотат, или је он нејасан, фиктиван (речи које означавају натприродна бића), а код неких речи је десигнат много одређенији од денотата (речи које означавају апстрактне појмове типа: *правда, љубав, мржња* и сл.).

Из свега наведеног може се закључити да је за разумевање и представљање лексичког значења појам десигната значајнији од појма денотата. Између лексичких јединица и реалности коју оне именују стоје десигнати, и цео изванјезички свет за говорнике једног језика организован је у десигнате који се на различите начине повезују са денотатима. У том погледу разлике се не јављају само између различитих језика него и у оквиру једног језика, јер се исти део стварности (материјалне или нематеријалне) различито организује и сегментира у различите десигнате. Све ово показује да је десигнат сложен, да га чине мање значењске јединице, *семантичке компоненте (семе)*, које означавају критеријска обележја денотата и које говорници једног језика организују у десигнате

према властитом и колективном осећању (знању) језика. Само се семантичким компонентама (семама) и њиховом различитом комбинацијом у организовању десигната могу објаснити појаве *вишезначности* (*полисемије*) у лексичком систему и различити типови значења: *директно, пренесено, специјализовано, фигуративно и оказионално*. Једно од директних значења издваја се обично као *основно (главно) значење* речи. Комбинација сема у организовању десигната и структурирању лексичког значења подлеже правилима језичког система, па је лексичко значење уз сва варирања стабилни део тог система. Правилност се испољава ако се јединице лексичког система нађу у скупу окружења било *синтагматских* било *парадигматских*. *Синтагматски односи* остварују се у линеарном низу симултано повезаних лексичких јединица, а регулисани су *лексичком валенцијом*. *Парадигматски односи* остварују се у групама у којима се јединице могу међусобно замењивати. Регуларност у организацији лексичког система најбоље се може показати и пратити у различитим типовима наведених односа. Општији оквир за различите типове односа јесте сличност по значењу и супротстављеност по значењу.

У групама речи издвојеним по сличности могу се јавити односи *синонимије, хипонимије и комплементарни односи*. Речи које остварују синонимијски однос зову се *синоними*. *Синоними* су речи сличног значења чија се разлика у значењу доследно неутралише у одређеним позицијама. Однос *хипонимије* се остварује међу речима чији денотати се налазе у односу општег и појединачног (надређеног и подређеног), па се у вези с тим разликују речи са општим значењем — *хипероними* и речи њој подређене — *хипоними* (хијерархијски уређени односи). *Комплементарни односи* јављају се међу речима са заједничким општим смислом, али се њихова значења међусобно искључују. Речи које остварују такав однос зову се *комплементари*.

Речи супротстављене по значењу реализују различите видове таквог односа. То је *допунски однос, антонимијски однос и однос конверзије*.

Наведени односи често регулишу и неке појаве у граматичком систему. Тако се на синтаксичком плану разлика између односа антонимије и допунског односа испољава у немогућности употребе модификатора уз речи које реализују допунски однос, па су недозвољени примери типа: **веома/врло ожењен/неожењен, *веома/врло одричан/потврдан* и сл. Употреба модификатора уз антониме је могућа, па се јављају примери типа: *веома/јакo топао/хладан, врло/јакo дебео/мршав* и сл. Антонимијски однос заснован је на градацији, па су могући примери типа: *Мали слон је велика животиња*, али за допунски однос није могућ овакав тип примера: **Мушки слон је женски слон*.

Систематско изучавање лексике може се спроводити различитим груписањем јединица класификованих према неком од ових односа. Тако се могу издвајати *лексичко-семантичке групе, тематске групе, творбене групе, група речи једног семантичког поља, редови синонима, парови антонима* и сл.

Лексички систем и лексичко значење

Нивои реализације језичких јединица:

ГРАМАТИКА

фонетски (фонолошки) — фонеме
морфолошки — речи и морфеме
синтаксички — синтагме и реченице

ЛЕКСИКОЛОГИЈА
ЛЕКСИКОГРАФИЈА

лексички — лексеме

Елементи језичког знака:

материјализација језичког знака (звучна или писана), нпр. *марама*

десигнат — појам о класи предмета који се зову нпр. *марама*, а кога организују семантичке компоненте: 1) четвртасти или троугаони облик, 2) од платна, 3) различите израде и величине, 4) за покривање главе или врата и за огртање.

денотат — класа предмета или појава, нпр. све *мараме* чија се критеријска обележја именују наведеним семантичким компонентама

референт — конкретни предмет на који се знак односи, нпр. *марама* коју носим овог тренутка, а која осим наведених критеријских обележја има и друга некртеријска обележја (свилена, зелена, једнобојна итд.)

семантичке компоненте (семе) — најмање јединице значења које организују десигнате и одређују границе лексичког значења сваке лексеме (в. пр. за семе под десигнат)

Полисемија и полисемичне речи — типови значења:

директно значење, нпр. за лексему *младица* — млада грана, изданак

пренесено значење, за лексему *младица* — млада воћка, младо дрво

специјализовано значење, за наш пример зоол. — врста рибе

фигуративно значење, за *младица* — члан породичне лозе, потомак

оказионално значење _____.

Парадигматски односи:

синонимија — синоними, нпр. *младица, изданак, потомак; младеж, омладина, млади*

хипонимија — хипероним, нпр. *воће; хипоними, нпр. јабука, крушка, шљива, бресква* итд.

комплементарни односи — *комплементативи*, нпр. називи за боје

допунски односи, нпр. *го:обучен, жив:мртав, ожењен:неожењен, мушко:женско* итд.

антонимијски односи — *антоними*, нпр. *топао:хладан, велики:мали, богат:сиромашан*

конверзивни односи — *конверзиви*, нпр. *купити:продати, муж:жена, оженити се:удати се*

ЛИТЕРАТУРА

- Виноградов В. В., *Лексикология и лексикография*, избрание труды, „Наука“, Москва 1977.
- Згуста Ладислав, *Приручник лексикографије*, I издање „Свјетлост“, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Сарајево 1991.
- Лайонз Дж., *Введение в теоретическую лингвистику*, перевод с английского языка, „Прогресс“, Москва 1978.
- Минаева Л. В., *Слово в языке и речи*, „Высшая школа“, Москва 1986.
- Уфимцева А. А., *Лексическое значение*, „Наука“, Москва 1986.

Резюме

Стана Ристич

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СИСТЕМА И ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

В статье определяются основные понятия и термины, применяемые в лексикологии в связи с лексической системой и лексическими значениями.